

УДК 811.161.2'373.422.6

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА У ТВОРАХ Т. Г. ШЕВЧЕНКА**Туровська Л. В.**

У статті проаналізовано використання суспільно-політичної лексики у творах Т. Г. Шевченка, подано її тематичну класифікацію.

Ключові слова: суспільно-політична лексика, термін, тематична група, політичний лексикон.

В статье проанализировано использование социально-политической лексики в произведениях Т. Г. Шевченко, подана ее тематическая классификация.

Ключевые слова: социально-политическая лексика, термин, тематическая группа, политический лексикон.

The article analyzes the use of socio-political lexicon in the works of Taras Shevchenko, filed its thematic classification.

Key words: socio-political lexicon, the term, the Theme Group, the political lexicon.

Одним із провідних напрямів сучасної лінгвістики є висвітлення проблеми взаємовідношення мови та політики. Посилений інтерес науковців викликає суспільно-політичний узус української мови. Розвідки мовознавців з теорії політичного дискурсу, як правило, спрямовані на вивчення лексико-семантичної системи мови, що безпосередньо пов'язана з динамікою соціального життя. Перспективними в цьому аспекті є дослідження суспільно-політичної лексики, яка вважається спеціалізованою для політичної комунікації.

І це цілком закономірно, адже цей прошарок словникового складу пов'язаний із переломними моментами в житті суспільства, що не могли не відбитися в дзеркалі мови. Вихід письменства часів Т. Г. Шевченка за межі традиційної романтично-етнографічної селянської тематики та подальші суспільні події спричинили появу нових тематичних груп лексики, визначальну роль серед яких посіли мовні одиниці, що обслуговували сферу політики.

Суспільно-політична лексика української мови дореволюційного періоду вже була предметом ґрунтовного лінгвістичного аналізу в розвідках радянських мовознавців. Так, висвітленню лексико-семантичних особливостей політичного дискурсу кінця XIX – початку XX століття присвячені праці О. Аксьонової [1], О. Муромцевої [5], спроби структурування відповідного шару лексики на матеріалі періодичної преси знаходимо в монографії М. Жовтобрюха [3]. Однак названі дослідження були виконані за часів іншої ідеологічної парадигми, а тому об'єктивно неоціненими в них залишилися мовні досягнення визначних українських політиків, письменників, науковців, творчість яких вважалася ідейно ворожою для сучасного їм суспільства. Як наслідок, за межами пропонованих класифікацій суспільно-політичного лексикону опинилося чимало ідеологем, державотворчої термінології, мовних одиниць світоглядно-філософського змісту. Належно неопрацьованим залишається цей лексичний словник і в новітній період. Тому **метою** пропонованої статті є вивчення суспільно-політичної лексики української мови на матеріалі творчого доробку Т. Г. Шевченка, твори якого впродовж багатьох років були й залишаються зразком мовно-літературного жанру. Окреслена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- розкрити зміст поняття “суспільно-політична лексика”, визначити його обсяг;
- створити тематичну класифікацію політичного словника української мови того періоду та виявити його специфіку.

Порівняно з іншими лексико-семантичними групами, суспільно-політична лексика має значний обсяг і відрізняється від них тематичною дисперсією та широтою сфери функціонування. Це відкрита система, яка постійно поповнюється одиницями інших лексичних розрядів. Тому в лінгвістичній практиці немає

єдиної загальноновизнаної дефініції досліджуваної категорії слів, неодностайними є думки мовознавців щодо тлумачення складу, меж та критеріїв виокремлення соціально-політичного словника. Так, одні вчені відносять до аналізованого шару лексики номени з царини політики, соціології, політекономії та філософії [9], інші додають ще й терміни зі сфери юриспруденції, історії, військової справи [2; 10]. Недиференційовано використовують сучасні науковці і поняття “суспільно-політична лексика” та “суспільно-політична термінологія”. З-поміж різних підходів до тлумачення природи відповідної категорії слів ми виокремлюємо твердження Т. Панько, яка зауважує, що “суспільно-політична лексика створює не строго замкнену термінологічну систему, а систему більш вільних лексичних одиниць, ядро якої складають терміни” [6, с. 110–111]. З огляду на це вважаємо за доцільне розглядати термінологічні одиниці політичної комунікації в зіставленні з суспільно-політичним лексиконом, а не протиставляти їх. У пропонованій роботі розглядаємо суспільно-політичну лексику як “неоднорідну за складом макро-структуру одиниць різного походження, спрямованих ідеологічно та спеціалізованих лексично, семантично та фразеологічно для вираження понять з галузі суспільного, політичного, соціального, економічного, морально-етичного життя соціуму” [10, с. 5]. Варто відзначити, що однією з передумов дослідження лексичного словника є розподіл мовних одиниць на семантично пов’язані тематичні групи, у яких слова об’єднують за спільною темою, що відображає певну комунікативну ситуацію. На основі ієрархічного структурування тематичні групи послідовно розподіляємо на підгрупи від ширших до вузких категоріальних значень. Такий поділ є зручним робочим прийомом, який дозволяє вченим зосередити увагу на тематично схожій сукупності лексем і ґрунтовно вивчити їх структурно-семантичні та функціональні особливості.

Виділення тематичних груп у межах суспільно-політичного словника є до певної міри умовним, продиктованим необхідністю впорядкування та систематизації фактичного лексичного матеріалу. Адже в політичній науці зміст та обсяг таких понять, як, скажімо, “держава і політика”, “держава та суспільство”, “держава і право”, “політика й економіка” і т. ін., частково перетинаються, засвідчуючи складність системи суспільного устрою та створюючи певну дисперсію між тематичними групами. Структурно-семантичний аналіз мови творів Тараса Шевченка дає підстави для виокремлення наступних тематичних груп суспільно-політичної лексики:

1. Назви етнічних спільнот. Основним у поезіях видатного діяча було національне питання. Саме тому центральною в цій групі є лексема *нація*, навколо якої об’єднується ціла низка мовних одиниць: *українство, громадянство, громада, народність, народ*. Наприклад: *Кругом неправда і неволя, Народ замучений мовчить* [Сретик, с. 96]; *Вельможна громада Не втерпіла, ударила ...* [Гайдамаки, с. 31]; *Чим спиниш народ, щоб не гомонів?* [Свято в Чигирині, с. 39].

Лексеми на позначення національностей, націй, з якими українці мали політичне, економічне, військове контактування також доволі часто використовує Кобзар у своїх творах (*українці, ляхи, татари, москаль, молдаванин*): *Де кров ляха, татарина морем червоніла* [До Основ’яненка, с. 27]; *Там шляхтою, татарами Засівала поле, Засівала трупом поле, Поки не остило ...* [1840, с. 29]; *І ви, молдавани, Тепер ви не пани* [Свято в Чигирині, с. 39]; *Стери мої запродані Жидові, німоті* [Розрита могила, с. 83]; *А тим часом перевертні Нехай підрастають Та допоможуть москалеві Господарювати* [Розрита могила, с. 83].

2. Номінації державно-територіального устрою, знаків і символів країни, форм державної влади та форм правління. У суспільно-політичних творах поета зазначений лексико-семантичний різновид представлений великою кількістю відомих сучасній політологічній науці термінів та термінологічних сполучень (пор.: *країна, держава, федерація, гетьманщина, отечество*). Наприклад: *Та отечество так любить, так за ним бідкує ...* [Сон, с. 87]; *І умитеє сльозами Серце одпочине І полине із чужини На свою країну* [Варнак, с. 159]; *Ще за гетьманщини святої, Давно се діялось колись* [Титарівна, с. 165]; *І поки ви дознаєтесь, Що ще є країна, Не полита сльозьми, кров’ю, То я одпочину* [Сон, с. 89].

3. Найменування безпосередніх суб’єктів політики, серед яких виокремлюємо дві підгрупи: 1) назви виконавчо-розпорядчих органів влади:

конфедерація, сейм, уряд, шляхетчина, сенат. Специфічною рисою аналізованої тематичної групи є певна неусталеність її термінології. Так, Тарас Григорович рідко послуговується словом *уряд*, здебільшого він використовує русизм *правительство*. Наприклад: От і братія сипнула У сенат писать [Сон, с. 92]; Сейми, сеймики ревіли, Сусіди мовчали [Інтродукція, с. 33]; Встає шляхетська земля, І разом сто конфедерацій [Інтродукція, с. 33]; Була колись шляхетчина, Вельможная пані [Інтродукція, с. 32]

4. Найменування класів, прошарків, груп суспільства та їх представників, які відображають соціально-майнову диференціацію індивідів у суспільстві, є назви осіб або груп осіб, які ведуть певний спосіб життя. Твори Т. Г. Шевченка віддзеркалюють соціальну стратифікацію українського суспільства на зламі віків: *цар, цариця, козак, наказний гетьман; барон, герцог, герольд, шинкар, старшина, селянство, міщанство, раби, царята, старчата, панство* тощо. Наприклад: Усі на сім світі – / І царята, і старчата – / Адамові діти [Сон, с. 87]; За богами – панства, панства / В сребрі та златі [Сон, с. 90]; Дивлюсь, цар підходить / До найстаршого...; А мене послали / На столицю з козаками / Наказним гетьманом [Сон, с. 91]; Барони, герцоги і дюки, / Псарі, герольди, шинкарі, / І трубадури (кобзарі), / І шляхом військо, мов гадюки [Єретик, с. 97]; Дивлюсь – гетьман з старшиною [Великий льох, с. 107]; А в галері Князі, і всі сили, / Воєводи... і меж ними Цариця сиділа [Великий льох, с. 108]; Царі, раби – однакові / Сини перед Богом [Давидові псалми, с. 126]; Козацьке панство походить / В киреях чорних, як один [Свято в Чигирині, с. 39]. Нами зафіксовано також чимало емоційнозabarвлених слів, використаних для аксіологічної характеристики, здебільшого негативної, окремих прошарків суспільства. Наприклад: Латану свитину з каліки знімають, / З шкурою знімають, бо нічим обути / Княжат недорослих [Сон, с. 88].

5. Збірні назви людей за характером і способами їх політичної діяльності, партійною прихильністю / неприхильністю до тієї чи іншої форми правління, певної ідеології. Ця тематична група представлена значною кількістю нейтральних з погляду конотації найменувань, а також назви з соціально-оцінним значенням (*козацтво, запорожці, москвофіли, гетьманство, гайдамаки, зрадники*). Наприклад: Козацтво гуляє, байрак гомонить [Гайдамаки, с. 31]; Аж до моря запорожці / Степ широкий вкрили [Гайдамаки, с. 31]; Сини мої, гайдамаки [Гайдамаки, с. 30].

6. Соціально-економічні найменування. Політика й економіка – важливі підсистеми суспільства, що перебувають у функціональних зв'язках між собою, з іншими суспільними підсистемами і з суспільством загалом. Закономірно, що економічні проблеми завжди виступають об'єктом жвавого обговорення на сторінках періодики.

Вони засвідчують чимало економічних термінів, які стали надбанням сучасної суспільно-політичної термінології: назви загальних політико-економічних понять, лексеми, що стосуються економічної політики держави, найменування фінансово-банківської та податкової сфер, наприклад: *капітал* [Грушевський 2002, с. 318]; *подушне, торгівля, податок, гроші, червінець, шеляг, карбованець* тощо. Наприклад: Єй же богу, ні шеляга! [Конфедерати, с. 35]; А червінці! Хоч не його, / Так що? Аби гроші [Конфедерати, с. 35]; Далєбі, дав би мені карбованця, якби був не пропив учора [Свято в Чигирині, с. 41]; Ще лічать гроші уночі, / Без світла лічать бариші [Треті півні, с. 42]; Ось на ж тобі, друже, / Цей дукачик та не згуби [Гупалівщина, с. 47];... а он розпинають / Вдову за подушне [Сон, с. 88].

8. У публікаціях Тараса Шевченка інколи натрапляємо на номінації різних реалій і понять, пов'язаних із державними перетвореннями, зумовленими змінами у суспільному ладі; така лексика позначена активним використанням. До неї відносимо такі суспільно-політичні одиниці: *панщина, незалежність, відродження, реформація*. Наприклад: Не витерпів лихої долі, / Умер на панщині... [Якби ви знали, паничі, с. 207].

Отже, побіжний лінгвістичний аналіз творів Т. Г. Шевченка засвідчує цілковиту сформованість, тематичну розгалуженість та різноплановість суспільно-політичної лексики української мови того часу, її здатність забезпечити

найрізноманітніші сфери життя українського соціуму. Переважна більшість аналізованих назв поповнила термінологічний словник літературної мови, а це дозволяє спростувати усталене донедавна твердження деяких радянських мовознавців про становлення української суспільно-політичної лексики в повоєнний період. Звичайно, порушена в статті проблематика не вичерпується пропонуваними дослідженнями і потребує подальшого висвітлення. Проте навіть такі фрагментарні спостереження над мовним матеріалом демонструють вагомий внесок Тараса Шевченка в процес становлення та формування лексичного складу мови сучасної політичної комунікації.

Література

1. Аксьонова О. Г. З історії суспільно-політичної лексики української літературної мови (робітник, пролетар, пролетаріат) / О. Г. Аксьонова // Мовознавчі студії. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 100–107.
2. Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов / А. А. Бурячок. – К. : Наук. думка, 1983. – 247 с.
3. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 302 с.
4. Карцевский С. И. Из лингвистического наследия / С. И. Карцевский. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 344 с.
5. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Харків : Вища шк., 1985. – 152 с.
6. Паныко Т. И. Соотношение интернационального и национального в общественно-политической терминологии восточнославянских языков / Т. И. Паныко. – Львов, 1984. – 178 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
8. Поліщук Н. М. Українська дипломатична лексика періоду УНР : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 "Українська мова" / Поліщук Надія Михайлівна. – К., 1994. – 16 с.
9. Протченко И. Ф. Лексика и словообразование русского языка советской эпохи (социолингвистический аспект) / И. Ф. Протченко. – 2-е изд., доп. – М., 1985. – 271 с. – Розділ IV. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць.
10. Холявко І. В. Суспільно-політична лексика у пресі 90-х років XX ст. (семантико-функціональний аналіз) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Холявко Ірина Вікторівна. – Кіровоград, 2004. – 20 с.
11. Шевченко Т. Усі твори в одному томі / Т. Шевченко. – К. ; Ірпінь : Перун, 2006. – 824 с.